

Асоціація аспірантів-юристів

**МІЖНАРОДНА
НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦІЯ**

**«ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ»**

14–15 вересня 2018 р.

м. Харків

НАПРЯМ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН, КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС, МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Бакумов О. С.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри конституційного та міжнародного права

**Харківський національний університет внутрішніх справ
м. Харків, Україна**

Розглядаючи проблематику концептуальних засад юридичної відповідальності держави, маємо розуміти, що так чи інакше вона спирається на певну варіацію тлумачення самої юридичної відповідальності як родового явища. Зокрема, у сучасній науці зроблено висновок, що «відповідальність іманентно властива усім сферам і рівням соціальної взаємодії» [1, с. 217]. Проте спочатку сам термін «відповідальність» (responsibility) все ж був пов'язаний саме із функціонуванням політичних інститутів (зокрема, за доби Англійської і Французької революцій XVII–XVIII ст.). Надалі він став позначати право керованого вимагати від носіїв влади публічний звіт за будь-яку їхню дію. Так, досі в англomовній науковій літературі поняття «відповідальність» (responsibility) має досить широкий зміст та його тлумачать як підзвітність (accountability), осудність (imputability), караність (punishability), зобов'язаність (liability), здатність надавати відповідь (answerability), розумність (reasonability) тощо; часто пов'язують із виконанням обов'язку, боргу, із необхідністю відзвітувати за свої дії, спокутувати провину тощо [2, с. 76]. Водночас як стверджується в сучасній теорії права, юридична «відповідальність є необхідним і невід'ємним елементом статусу суб'єкта права» [3, с. 3]. Через призму концепції повноти законодавчого врегулювання статусу суб'єкта права цей статус, а також порядок здійснення суб'єктом права його прав-домагань та повноважень юридична відповідальність, що настає (має наставати) у випадку недодержання правил, визначених у

законі, має характер інструменту, що забезпечує означену повноту законодавчого врегулювання такого статусу суб'єкта права [4, с. 180-181]. При цьому, як відомо, одним із ключових суб'єктів права в сучасному світі є держава [5, с. 157-170; 6], що є відповідальною перед суспільством за наслідки реалізації своїх завдань і функцій, зокрема за виконання своїх обов'язків [7, с. 310].

Проте тривалий час юридичну відповідальність тлумачили як своєрідне «продовження» самої держави: у контексті концепції засобів державного примусу вона сприймалася виключно як інструмент державної влади в покаранні фізичних осіб — правопорушників. Проте така концепція виразно заперечувала постановку питання про юридичну відповідальність самої держави як рівноцінного поряд з особою суб'єкта права. Вочевидь лише інтерпретація держави як повноправного суб'єкта правових відносин, а не інстанції, що вивисується над ними, уможливорює підхід до юридичної відповідальності як загальносоціального феномена, що має стосуватися не лише людини, але і самої держави як партнера людини в правових відносинах. Тим самим дискурс юридичної відповідальності держави ставить під сумнів виключно державну «генетику» самої юридичної відповідальності, натомість указуючи на її загальносоціальну природу та походження.

У феномені юридичної відповідальності держави можна вбачати певне продовження політико-правової стратегії із самообмеження держави правом (концепція Г. Еллінека [8]), з позиціями якого солідарні, зокрема, Є.П. Євграфова [9, с. 69], А.М. Коструба [10, с. 166-167] та Р.С. Мельник [11, с. 158], адже у цій відповідальності сама «держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб» [12, с. 84]. Додамо до цього, що в такий спосіб реалізується і юридичний парадокс, коли держава притягає до юридичної відповідальності саму себе. При цьому, як зазначав О.О. Первомайський, «дія відомого юридичного судження «неможливо бути суддею у власній справі», спонукає до пошуків легальних засад вирішення цієї проблеми у вітчизняному Основному законі» [13, с. 63]. Вирішення цього парадоксу у правовій площині є надзвичайно важливим в методологічному і в практичному

плані завдання і водночас — суттєвий прагматичний виклик для сучасної держави.

Водночас таку відповідальність закономірно вважають невід'ємною характерною ознакою правового типу державності [14, с. 111-112; 15, с. 4; 16, с. 471; 17, с. 183; 18, с. 97; 19, с. 41; 20, с. 18], оскільки саме становлення такої державності «передбачає генезис особливих правових відносин між громадянином і державою, між органами державної влади, а також оновлену взаємодію між суспільством та політичними силами. Особливу увагу в цьому контексті слід приділити інституту відповідальності держави перед особою як одній з основних гарантій прав і свобод людини. Причому слід мати на увазі, що правова система нині зовсім не налаштована на розвиток і вдосконалення цього інституту» [21, с. 39-40].

Як впливає із зроблених у теоретико-правовій науці висновків, така відповідальність безпосередньо стосується лише демократичного типу держав, натомість недемократичні держави не несуть та й не визнають (або лише декларують) жодної реальної юридичної відповідальності перед суспільством. Такі висновки ґрунтуються на комплексному узагальненні реалій, тенденцій та результатів розвитку різних за історичним рівнем та внутрішньою організацією державних утворень. Зокрема, визнається, що постулювання відповідальності держави перед суспільством та особою ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини перед державою, а так само на визнанні й упровадженні засад поділу державної влади, що притаманне конституційній правовій державі [22, с. 16]. Не можна не погодитися із висновком, що за сучасних умов «підвищується значення інституту відповідальності держави, а проблема відповідальності в діяльності держави, органів державної влади та їхніх посадових осіб стає визначальним началом сучасної концепції демократії. Установлення відповідальності не лише окремої особи, але і держави є одним з напрямів правової ідеології держави на сучасному етапі, яка позитивно впливає на формування правосвідомості та правову психологію населення» [23, с. 27].

Саме інститут відповідальності держави дає змогу створити додаткові стримування та противаги владі, пом'якшити її автократичні прояви, обмежити можливість зловживання за допомогою підкорення її праву [88, 98]. Дотримання інституту відповідальності держави, її органів і посадових осіб перед людиною та громадянином є одним із основних показників правової спрямованості діяльності держави. Водночас,

визнається, що в умовах соціальної держави «відносини особи і держави повинні бути побудовані на основі взаємної відповідальності: як особа відповідальна перед державою, так і держава несе відповідальність перед особою за невиконання своїх зобов'язань» [24, с. 54].

Отже, у демократичних умовах держава виступає реальним суб'єктом відповідальності перед суспільством, що забезпечується нормативно (конституційно і законодавчо) та інституційно (через виокремлення конкретних державних органів та посадових осіб, відповідальних за певний елемент системи державних функцій) [25, с. 91]. За таких умов діяльність держави «повинна здійснюватися в рамках відповідальності, що сприяє захистові прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб від можливих порушень з боку органів державної влади. Саме з цієї причини побудова правової держави з розвинутим громадянським суспільством неможлива, допоки держава та її органи не будуть знаходитися в системі відповідальності» [26, с. 17]. У публічно-правових відносинах така відповідальність держави «закріплює волю народу і слугує реальною гарантією проти концентрації влади та зловживання нею» [23, с. 14]; є одним із засобів забезпечення режиму законності в діяльності держави та її органів [27, с. 3]; є одним з найефективніших механізмів забезпечення правомірної поведінки відповідних суб'єктів права [28, с. 20]; є «важливою гарантією прав, свобод і законних інтересів громадян і юридичних осіб, дієвим засобом зміцнення правопорядку, законності в діяльності державних органів та їхніх посадових осіб».

Література:

1. Безрукова О.А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження : дис. ... д-ра соціолог. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Ін-т соціології НАН України. Київ, 2015. 427 с.
2. Лиска О.Г. Система відповідальності у місцевому самоврядуванні. Гуманітар. вісн. Запоріж. держ. інженер. акад. 2010. Вип. 43. С. 75-82.
3. Рунец С.В. Ответственность главы государства (Россия и зарубежный опыт) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституционное право, муниципальное право». М., 2008. 22 с.
4. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

5. Горбенко Л.А. Суб'єкт права як категорія правознавства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2017. 208 с.
6. Слепнев А.В. Государство как субъект правоотношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». М., 2009. 24 с.
7. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Baïme, 2015. 392 с.
8. Чернуха Т.Л. До проблеми самообмеження держави у філософсько-правовій доктрині Георга Єллінека. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfr_2015_167_12. (дата звернення 10.09.2018).
9. Євграфова Є. Державорозуміння і право: проблемні аспекти теорії. Право України. 2015. № 11. С. 67-76.
10. Коструба А. Правова природа держави: цивілістичний аспект. Право України. 2017. № 11. С. 164-171.
11. Мельник Р. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. Право України. 2015. № 10. С. 157-165.
12. Оніщенко Н. Права людини в контексті забезпечення регулювання адміністративних правовідносин. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовт. 2015 р.) / за заг. ред. О.М. Нечитайла. Київ : Baïme, 2015. С. 82-88.
13. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. Юрид. Україна. 2012. № 8. С. 62-67.
14. Дашковська О. Р. Ідея взаємної відповідальності держави й особи в європейській політико-правовій думці. Вісн. Акад. правов. наук України. 2012. № 2. С. 105-113.
15. Іванчук Н.В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної Української держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2007. 19 с.
16. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. Москва : Зерцало, 1998. Т. 1. 528 с.
17. Оніщенко Н. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності). Право України. 2013. № 9. С. 176-193.

18. Оніщенко Н.М. *Сприйняття права в умовах демократичного розвитку. Проблеми, реалії, перспективи* : монографія / Н.М. Оніщенко ; відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко. Київ : Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2008. 320 с.

19. Середюк В.В. *Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава»*. Часоп. Київ. ун-ту права. 2015. № 1. С. 41-45.

20. Стахура Б. І. *Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2016. 180 с.

21. Оніщенко Н.М. *Підвищення ефективності законодавства як передумова запобігання соціальним конфліктам*. Наук. зап. Ін-ту політич. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2008. Вип. 41. С. 36-44.

22. Бисага Ю. Ю. *Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 18 с.

23. Романова В.В. *Юридическая ответственность государства* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». Тольятти – Казань, 2007. 165 с.

24. Кісс С. В. *Розвиток соціальної держави в Україні: теоретичні та історико-правові аспекти* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2016. 248 с.

25. Оніщенко Н.М. *Відповідальність держави перед особою в контексті розвитку громадянського суспільства. Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 3-11.

26. Маркунин Р. С. *Юридическая ответственность депутатов и органов представительной власти: общетеоретический аспект* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2013. 29 с.

27. Пилипишин П. Б. *Конституційно-правова відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2017. 246 с.

28. Овчаренко О.М. *Юридична відповідальність суддів: питання теорії і практики* : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2016. 534 с.